

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.173

UDK 316.334.56:75.046“15“

Primljeno: 18. 03. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Džana Mehmedović

PROLIFERACIJA MOTIVA IZGONA TRGOVACA IZ HRAMA U SLIKARSTVU 16. STOLJEĆA: URBANOSOCIOLOŠKI KONTEKST

U radu se nastoji ispitati urbanosociološki kontekst značajne proliferacije motiva izгона trgovaca iz Hrama u slikarstvu od 16. stoljeća. Uvriježene interpretacije ove pojave ističu isključivo kontekst protureformacije, odnosno katoličke obnove, smatrajući motiv simbolom odbacivanja protestantske dogme ili borbe Katoličke crkve protiv demoralizacije u vlastitim redovima. Taj kontekst neprikosnoveno je značajan, no upravo se kao jedan od njegovih aspekata, vrijedan ispitivanja, nameću i izvjesni socioekonomski procesi što obilježavaju 16. stoljeće, poput povoja protokapitalizma u Italiji, ustanovljavanja cjelogodišnje trgovine u gradu i pojave nove, ekonomski i politički dominantne klase bankara i trgovaca. Francuski sociolog Henri Lefebvre smatrao je 16. stoljeće prijelomnom točkom u razvoju grada i ukazao na vezu između ove biblijske priče i zazora od restrukturiranja urbanih oblika usljed tih promjena. Na tragu njegovih teza o proizvodnji prostora, promatrat ćemo ovu pojavu uzimajući u obzir dvojaku ulogu Crkve u kretanjima priječenja i potjecaja tih procesa što, proizvodeći novu vrstu prostora, remete ravnotežu koja je osiguravala njezinu materijalnu i simboličku moć.

Ključne riječi: 16. stoljeće; slikarstvo; renesansa; izgon trgovaca iz Hrama; urbana sociologija

1. UVOD

Prikaz novozavjetne priče o Kristovu napadu na trgovce i mjenjače novca u Hramu¹ javlja se u kršćanskoj umjetnosti još od ranog srednjeg vijeka,² no do sredine 16. stoljeća se uglavnom pojavljuje rijetko i ne samostalno, već kao dio ciklusa koji prikazuje Kristov život.³ Među slikarima koji su od tada ponudili obradu ovog motiva,⁴ većina autora ističe El Grecov doprinos, koji čini najmanje šest slika slične kompozicije (Casper 2014: 97),⁵ nastalih uglavnom u drugoj polovici 16. stoljeća.⁶ Stoga se, kad je riječ o ovom motivu, najveća pažnja pridaje njegovim slikama. Budući da pokret protureformacije, odnosno katoličke obnove, čiji povod je najvećim dijelom bila potreba da se odgovori na protestantsku reformaciju, također djeluje u ovom periodu, značajna proliferacija ovog motiva smješta se, u navedenoj literaturi, isključivo u kontekst protureformacije. Ona se interpretira kao simbol odbacivanja Lutherove dogme ili simbol borbe Crkve protiv demoralizacije u vlastitim redovima. El Greco je doživljen kao "slikar protureformacije" (Locker 2019: 9) i jedan od prvih koji uviđaju značaj ove teme za novi stav Crkve protiv protestantskog pokreta, a slike koje prikazuju izgon pripisane su njegovom nastojanju da prigrlji zahtjeve Tridentskog sabora (Casper 2014) za uzornošću (*decorum*) umjetnosti. Budući da se proces protureformacije ili katoličke obnove povijesno blisko poklapa s ovom pojavom, iznesena interpretacija nije

1. Izgon trgovaca iz Hrama ili čišćenje Hrama opisano je na sličan način u sva četiri kanonska evanđelja (Marko 11: 15-19; Ivan 2: 13-16; Luka 19: 45-48; Matej 21: 12-14). Na praznik Pesah, Krist sa svojim učenicima ulazi u hramsko dvorište namijenjeno trgovini, pretura stolove trgovaca i mjenjača novca, a potom ih bičem protjeruje iz Hrama.
2. Kao rane primjere iz 6. stoljeća Louis Réau (1957: 403) navodi prikaze teme u iluminiranom manuskriptu Evanđelistara iz Rossana (*Codex purpureus Rossanensis*) i na stubovima ciborija bazilike Svetog Marka u Veneciji.
3. Kratak pregled ikonografske teme i izbor umjetničkih djela između 6. i 18. stoljeća nudi Louis Réau (1957). Popis likovnih obrada motiva izгона trgovaca iz Hrama u sklopu ciklusa Kristova života navodi i Richard G. Mann u svom prikazu španjolskog slikarstva od 15. do 19. stoljeća (1990: 71). Tim prikazima pripadaju, između ostalog, znana Giottova freska iz ciklusa u kapeli Scrovegni (14. st.) i jedan od Ghibertijevih panela na sjevernim vratima baptisterija u Firenci (15. st.).
4. Među mnogima, to su bili: Bonifacio Veronese, Marcello Venusti, Johannes Stradanus, Jacopo i Francesco Bassano, Jan Sanders van Hemessen i Allesandro Alloriu 16. stoljeću; Giovanni Benedetto Castaglione, Guercino, Bernardino Mei, Scarsellino, Aniello Falcone, Bernardo Cavallino, Jacob Jordaens, Caravaggio (Cecco), Luca Giordano, Valentin de Boulogne i Rembrandt van Rijn u 17. stoljeću.
5. Kao svoje izvore za ovaj broj verzija Casper navodi: Finaldi, Gabriele (2003), „Antomía de una serie: Los cuadros de la Purificación del Templo”, u: José Alvarez Lopera (ur.), *El Greco*, 51-60, Galaxia Gutenberg/Círculo De Lectores, Barcelona; Harris, Enriqueta (1943), *El Greco: The Purification of the Temple*, Lund Humphries, London
6. Sačuvano ih je pet: Frick Collection, New York (ca. 1600); National Gallery, London (ca. 1600); National Gallery of Art, Washington (vjerovatno prije 1570); Minneapolis Institute of Art, Minneapolis (ca. 1570-75); crkva San Ginés, Madrid (nakon 1610)

bez osnova, no ovdje se radije ukazuje na postojanje još jednog značajnog aspekta pro-
tureformacijskog konteksta, čije izučavanje može biti plodonosno. Prva cjelina teksta
ukratko će izložiti doprinose ovoj uobičajenoj percepciji iz dostupne literature.

Sociolog Henri Lefebvre u knjizi *Urbana revolucija* (1974) kratkom opaskom
ukazuje na vezu između ove biblijske priče i pojave trgovačkog grada. Razvojni put
grada, prema njemu, obilježava nekoliko prijelomnih točaka, od kojih kao izuzetno
značajnu izdvaja promjenu što se odvija tijekom 16. stoljeća, koju odlikuje prijelaz
iz prostora još uvijek *političkog* u prostor *trgovačkog* grada (1974: 18). Taj prijelaz
obilježen je razvojem cjelogodišnje trgovine, koju smatra pokazateljem naglog na-
pretka procesa integracije robe sa gradom, što znači da trgovačka razmjena postaje
osnovna gradska funkcija (Ibid. 19). Urbani oblik političkog grada tad se, smatra Le-
febvre, "osjeća ugroženim" (Ibid. 18). Mnoštvo autora razmatra period poznog sre-
dnjeg vijeka, renesanse i baroka upravo kroz prizmu urbanizacije i razvoja nove
socioekonomske strukture. Tako se za zaključak, na koji nas navodi Lefebvreova opa-
ska, da je za ovu pojavu značajan i ovaj kompleksan urbanosociološki kontekst, nalazi
čvrsta osnova u literaturi koja će biti iznesena u drugoj cjelini teksta.

Naposlijetku, zaključak da uobičajena interpretacija ove pojave nije netočna, već tek ne-
dovoljno slojevita, bit će potkrijepljen navodima iz literature koja pokazuje specifičnu po-
ziciju koju u ovim procesima zauzima Katolička crkva (u postreformacijskom periodu čest
naručitelj umjetnosti te, vjerojatno, naručitelj i mnogih prikaza ove teme), a osobito njezin
odnos prema razvoju novog urbanog prostora, što se odvija uporedo s njima, o njima ovisi,
te ih nadalje omogućuje. Prikazi izгона trgovaca iz Hrama pokazat će se u zaključku kao
dio diskursa koji, na izvjestan način, potvrđuje dvojaku ulogu Crkve u procesima razvoja
protokapitalističkog ekonomskog sustava i onoga što Lefebvre naziva "apstraktnim prostora-
m", koji prodire u urbani oblik zajedno s razvojem trgovačkog grada. Kao institucija što
djeluje u javnom urbanom prostoru, ona teži zadržati materijalnu moć i povlastice koje joj
ovaj razvoj pruža i istodobno ga, naizgled, priječiti kroz prakse poput zauzimanja centralnih
točaka u gradovima ili posvećivanja simboličkom i praktičnom "čišćenju" demoraliziranih
gradova (odnosno onih u kojima se, u najvećoj mjeri, razvija trgovina robom i novcem, a
nova ekonomska klasa ima značajnu političku moć), kako bi zadržala simboličku moć.

Ovaj tekst neće razmatrati pojedina umjetnička djela, već samu činjenicu naglog⁷
porasta broja likovnih obrada ove teme od 16. stoljeća, imajući u vidu da njezina po-
pularnost ne jenjava ni u stoljeću što slijedi. Tako se ona "u širokim potezima" povezuje

---

7. Djela s motivom izгона trgovaca iz Hrama se, uvjetno rečeno, "naglo" javljaju u 16. i 17. stoljeću – time se
misli na znatno povećanje njihova broja u odnosu na dugi period između 6. i 16. stoljeća, na koje ukazuju i već
navedeni popisi likovnih obrada ovog motiva kod R. G. Manna i L. Réaua.

s kompleksnim procesima promjene uloge i značaja institucije Crkve i materijalne/simboličke promjene urbanih oblika u 16. stoljeću, koji se mogu podvesti pod generalne kretnje između zapreke i poticaja razvoja novih socioekonomskih struktura, odnosno prostora koje one proizvode. Između pojave i njezina konteksta, ipak, ne postoji direktna uzročno-posljedična veza, a cilj ovog teksta nije potraga za "pravim" simbolizmom ove teme u datom razdoblju,⁸ već je to radije skroman doprinos i uputa na dalje i dublje istraživanje složenih odnosa između umjetnosti i urbanog fenomena kroz povijest.

2. PERCEPCIJA UČESTALE POJAVE MOTIVA IZGONA OD 16. STOLJEĆA

Kako je već napomenuto, tema izгона trgovaca iz Hrama smatra se osobito značajnom u kontekstu protureformacije ili katoličke obnove. Čini se da to shvaćanje ima zahvaliti pažnji posvećenoj El Grecovoj obradi teme, objašnjoj neobično velikim brojem verzija koje se daju pripisati ovom umjetniku.⁹ William Jordan (1982) ističe značaj njegove cjeloživotne posvećenosti ovoj temi i jedan je od autora koji smatraju da su El Grecovi suvremenici vidjeli taj prikaz kao paralelu za način na koji je Crkva u datom periodu težila ka "očišćenju" od hereze, odnosno protestantske dogme. El Greco je shvaćen kao jedan od umjetnika što su djelovali „na čelu Tridentske reforme“, a „na kršćanske teme primjenjivali novu protureformističku teologiju“ (Burke 2019: 56).¹⁰ Prva učestala interpretacija, dakle, naglašava simboličku paralelu između izгона trgovaca i izгона protestantske hereze. Prema Richardu G. Mannu (1990), ova tema obilježavala je i napore da se suspregnu svećeničke zlouporabe crkvenih povlastica radi stjecanja novčane dobiti. Andrew R. Casper (2014) također smatra da je to bio simbol borbenog stava koji Crkva zauzima u eradikaciji korupcije u vlastitoj praksi. Druga interpretacija temelji se, dakle, na shvaćanju da je prikaz izгона imao ukazati na unutarnje probleme Crkve koje je Tridentski sabor uzeo u razmatranje, poput zlouporabe indulgencija.

Obje interpretacije očito se zasnivaju na stajalištu da su predstavnici Katoličke

-
8. Budući da ovaj pristup direktno prati Lefebvreove stavove o odnosu umjetnosti, društva i svakidašnjeg života, navest ćemo ovu izjavu iz njegova poznatog intervjua u časopisu *EPD: Society and Space*: „There have been interminable discussions about economic conditions ... it's as if you said "Goethe had to eat every day in order to write Faust". Really, where does that get you? The conditions are of incredible complexity and subtlety, the more so as you try to grasp them more closely. The conditions which lead to the production of a poem, a sonata, are extremely difficult to grasp, so that to reduce them to economic circumstances is terribly gross“ (Lefebvre 1987: 31).
  9. Kad se u literaturi spominje sam porast popularnosti ovog motiva, to je obično kratka opaska o kontekstu El Grecova rada, iako je, kako je već navedeno, poznato mnoštvo obrada drugih slikara u 16. i 17. stoljeću.
  10. "El Greco quickly became a leader in applying the new Counter-Reformation theology to Christian subjects."

crkve bili i uobičajeni naručitelji prikaza ove teme.¹¹ Poznato je da se između 1555. i 1585. godine ovaj motiv nalazio na papinskim medaljama – papa Pavle IV prvi je od njih dao da se načini jedna takva medalja, a upravo on je, znakovito, zabranio prošnju u crkvenom prostoru (Wethey 1962). U slučaju El Grecova rada, poznata je njegova veza s teološkim krugovima oko nadbiskupije u Toledu tijekom 1580-ih, a njegovi naručitelji u Italiji i Španiji bili su, većinski, predstavnici Katoličke crkve (Davies 1984; Burke 2019). S obzirom na to, Mannova i Casperova paralela ima izvjesnu osnovu.

Tridentski sabor bio je jednim dijelom posvećen i uredbama o religioznoj umjetnosti, od kojih neke nalažu da prikazi svetih osoba djeluju poučno i učvršćuju doktrine u vjernicima (Schroeder 1960: 216).¹² Peter Burke (2014) kao naročit slučaj didaktičke funkcije umjetnosti razmatra jednoznačno predstavljanje izvjesnih tema – to jest, umjetnost shvaćenu kao sredstvo propagande i uvjeravanja. Takva uporaba umjetničkih medija u Crkvi, za koju on tvrdi da postaje značajnija i više samosvjesna u 16. stoljeću (Ibid. 147), u slučaju motiva izгона ipak se ne može svesti isključivo na borbu protiv protestantske dogme. Protestantska reformacija prva je reagirala na problem prodaje indulgencija. Štoviše, Lutherove teze nisu tek osuđivale zlouporabu, već sam koncept trgovine oprostima, pa bi ovaj motiv simbolizirao radije Lutherovu, a ne katoličku osudu te prakse. Dok protestantizam time simbolički „istjeruje trgovce iz hrama“, odbacujući mogućnost akumulacije profita u Crkvi, prigovori Tridentskog sabora vezani za prodaju indulgencija ne ukidaju praksu, već joj nameću tek izvjesna ograničenja, dovoljna da opravdaju njezino daljnje upražnjavanje.

Ukoliko se uzme u obzir odnos između poslijetridentskog propagiranja težnje ka duhovnoj obnovi, odnosno povratku korijenima kršćanstva s jedne strane i praktičnog

-
11. Sanja Cvetnić (2007) navodi kako je Karlo Boromejski, milanski kardinal i izuzetno utjecajan traktatista nakon Tridentskog sabora, u smjernicama za izgradnju crkava oštro osudio korištenje crkvenog predvorja za svjetovne potrebe (37), što svakako ukazuje na to da se o ovoj biblijskoj temi raspravljalo po okončanju Tridentskog sabora. Autorica potom izdvaja i dva primjera prikaza ove teme u Hrvatskoj, čiji naručitelji su bili nadbiskup i pripadnici pavlinske crkve u Hrvatskoj, a koja iskazuju „istu poslijetridentsku volju da se očiste i tvarni prostor crkava i duhovni prostor Crkve“ (38). Poznato je da je barem jedna od verzija koje je načinio El Greco, ona koja se čuva u crkvi San Ginés u Madridu, bila je poručena za potrebe Crkve. Naručitelji religiozne kršćanske umjetnosti u poslijetridentskom razdoblju i inače su u većini slučajeva bili predstavnici Katoličke crkve, što bi se detaljnijim istraživanjem povijesnih izvora, poput ugovora o izradi, moglo sa sigurnošću i potvrditi za motiv izгона, no pretpostavka prisutna u većini navedene literature čini se opravdanom.
  12. „Moreover, let the bishops diligently teach that by means of the stories of the mysteries of our redemption portrayed in paintings and other representations the people are instructed and confirmed in the articles of faith, which ought to be borne in mind and constantly reflected upon; also that great profit is derived from all holy images, not only because the people are thereby reminded of the benefits and gifts bestowed on them by Christ, but also because through the saints the miracles of God and salutary examples are set before the eyes of the faithful, so that they may give God thanks for those things, may fashion their own life and conduct in imitation of the saints and be moved to adore and love God and cultivate piety.“

djelovanja institucije Crkve s druge strane, mnogobrojne predstave izгона ipak se pokazuju kao iznimna pojava u kontekstu poslijetridentske umjetnosti. Kako bi se probala ispitati njezina složenost, pažnja će biti usmjerena na uvjete i okolnosti koji bi mogli jednim dijelom ukloniti nedoumice što se prirodno javljaju ako se uvidi kontradikcija na koju je ovdje ukazano.

3. OSNOVE ZA ŠIRU INTERPRETACIJU: RENESANSNI GRAD IZMEĐU APSOLUTNOG I APSTRAKTOG PROSTORA

Razmatrajući povijesni period što se uobičajeno naziva renesansom,¹³ Peter Burke (2014) u svojoj studiji zauzima “srednju poziciju” između marksističke usmjerenosti na materijalne uvjete i autora što polaze od velikih ideja, radije nego svakidašnjeg života. On se, napominje, bavi društvenim utjecajima na umjetnost, ali kulturu shvaća kao nešto više od zbroja izraza ekonomskih i društvenih kretanja. Sličan pristup nalazimo i kod Henrija Lefebvrea, koji se u svojim tekstovima izričito suprotstavio posebice nekritičkom marksističkom pristupu. Premda se u prethodnoj cjelini nameće pitanje uzroka pojave koju razmatramo, iznimno je značajno zadržati ovu srednju poziciju, kako se ne bismo odali tome da svodimo umjetničko djelo tek na izraz prilika političke, ekonomske ili religijske svakidašnjice, ali ni velikih ideja za kojima se, navodno, upravljao svakidašnji život. Niti jedno niti drugo nije slučaj s temom izгона ili bilo kojom drugom temom u umjetnosti. Kako bilo, potrebno je razmotriti prilike te svakidašnjice, koje se nameću ne kao uvjet, već kao značajan kontekst.

Suštinski drugačija poimanja prostora i vremena, koja se začinju u srednjem vijeku i postaju pretežna tijekom razdoblja renesanse i baroka, prepoznaju mnogi. Mumford i Lefebvre smještaju “kritičnu točku” razvoja grada u Evropi u 16. stoljeće. Obojica smatraju da je pokazatelj te promjene u svakidašnjem životu lagano pomjeranje i, naposljetku, iščeznuće granice koja razdvaja trgovinu od društvenog prostora grada. Mumford primjećuje da je ovaj proces lako uočljiv ukoliko se prati kretanje topografske pozicije novog “predgrađa” u kojem stanuju i rade trgovci. Još u 11. stoljeću, ta “četvrt” nalazila se zapravo izvan gradskih zidina, dok su palača i samostan zauzimali prostor gradske jezgre i djelovali iz nje. Zidine se oko 12. stoljeća proširuju

---

13. Lefebvre, Mumford i drugi nalaze da je ovaj termin problematičan, s obzirom na to da on podrazumijeva jedinstvo u zbroju umjetničkih, političkih i uopće svih društvenih pojava izvjesnog povijesnog perioda, otvarajući tako klopku simplifikacije, generalizacije i pretjerana širenja djelatnog polja pojma koji, u stvarnosti, služi kako bi se u današnjici objedinio izvjestan broj vremenski i prostorno ograničenih, fragmentiranih nastojanja što su se nekonzistentno javljala tijekom više stoljeća, ali nisu sačinjavala ni cjelokupnost, niti veliki dio svakidašnjeg života.

kako bi obuhvatile trgovačke četvrti, koje već tada, uz vladarsku i svećeničku četvrt, posjeduju značajniju ekonomsku i političku moć (Mumford 1961). Mumford ipak napominje kako je u srednjovjekovnom gradu još bila očuvana čvrsta ravnoteža između trgovaca, zemljoposjedničke vladajuće klase i Crkve. Do kraja srednjeg vijeka niti jedan od ovih elemenata nije bio dovoljno snažan da preuzme vlast nad drugima (Ibid. 252).

Pozni srednji vijek ipak je obilježen događajima koji su utjecali na snažan ekonomski razvoj gradova u Evropi, osobito u Italiji. Tijekom 14. stoljeća nastupile su neizbježne promjene usljed značajnijeg širenja Crne kuge u mediteranskoj regiji i početka malog ledenog doba, kao i dugog perioda ratova. Ono što nazivamo renesansom, smatra Jensen de Lamar (1992), period je značajno obilježen težnjom ka oporavku od ovih događaja i njihovih posljedica, ali i crkvene krize, uzrokovane općim stanjem očaja. Tijekom 15. i 16. stoljeća nastupa nagli razvoj trgovačkih metropola u Italiji,¹⁴ za koje se primjećuje da su “netipične” i “prerasle” već u srednjem vijeku (Mumford 1961: 261).

Intenzivne promjene urbanih oblika tijekom perioda renesanse temeljito razmatra Lefebvre uz pomoć teorije proizvodnje prostora. Prema toj teoriji, svaki način proizvodnje proizvodi sebi svojstven prostor (Lefebvre 1991: 31). Ta proizvodnja svakako obuhvaća ekonomiju i tehnologiju, ali najprije, prostor je “politički proizvod” (Ibid. 84). Svaka ideologija održava se proizvodeći prostor koji će jamčiti njezinu postojanost, te ju i sačinjava najprije diskurs o tom prostoru (Ibid. 54). Tako je i kršćanska ideologija u srednjem vijeku stvorila prostor koji je osiguravao njezino trajanje (Ibid. 44), a u prijelomnoj točki njegovo održavanje bilo je od najvećeg značaja.

Oko te kritične točke, primjećuje Lefebvre, prostor je istodobno bio proizvod značajne “duhovne razmjene” i “materijalne razmjene” (Ibid. 217). Razjašnjavajući ovu jedinstvenu povijesnu poziciju, autor rabi kategorije *apsolutnog* i *apstraktnog* prostora. “Apsolutni prostor” drevnih civilizacija nastaje posvećenjem i tabuiranjem određenih mjesta u prirodi i razvija se uporedo s pretvaranjem tih svetih ili prokletih toposa u hramove, palače i spomenike. On omeđuje svakidašnjicu brojnim religioznim i političkim zabranama. Razlikuje se od “apstraktnog prostora”, odnosno reprezentacije prostora koja je karakteristična za kapitalistički način proizvodnje.¹⁵

---

14. Burke (2014) napominje da je geografija znatno utjecala na prvobitni ekonomski razvoj toskanske regije i ostata Italije – centralna lokacija u Evropi, pristup moru, ali i negativni poticaji, poput zemljišta koje je otežavalo poljoprivredne aktivnosti.

15. Teorija proizvodnje prostora počiva na distinkciji tri aspekta prostora: *reprezentaciji prostora* (konceptualiziranom prostoru znanosti, onom aspektu koji dominira u apstraktnom, odnosno prostoru razmatranom u izolaciji koji Lefebvre naziva *praznom apstrakcijom*), *prostornoj praksi* (percipiranom prostoru) i *prostoru reprezentacije* (življenom, rabljenom i prisvojenom prostoru) (Lefebvre 1991: 33).

Ukoliko je srednjovjekovlje još uronjeno u apsolutni prostor, njegov kraj i razdoblje renesanse i baroka Lefebvre (2009) promatra kao međusobno nadmetanje društvenih praksi što predstavljaju poticaje, odnosno zapreke procesa prelaska ka apstraktnom prostoru kapitalističke akumulacije, koji se ipak neminovno odvija i naposljetku, u 19. i 20. stoljeću, donosi dominaciju apstraktne reprezentacije. Renesansni grad tako je još uvijek „organska medijacija između zemaljskog i nebeskog“ (Lefebvre 1991: 271),¹⁶ cjelina što ju sačinjava mnoštvo suprotstavljenih elemenata.¹⁷

Crkva igra značajnu ulogu u ovim kretanjima. Povlačenje apsolutnog prostora značilo je gubljenje moći reda zabrana što je upravljao prostorom i tijelima u njemu, ustrojstva koje je jamčilo održanje njezine ideologije. Papinstvo je u poznom srednjem vijeku imalo razloga da postane jedna od sila zapreke (Lefebvre 1992), no postat će jasno da je Crkva djelovala na oba pola ovog dinamičnog procesa. Lefebvre (1991) napominje da je on dugotrajan i neravnomjeran, radije nego nagli prekid koji se točno može locirati i datirati. Pa ipak, nešto se značajno događa u 16. stoljeću. Mumford opisuje srednjovjekovni evropski grad kao „kolektivnu strukturu čija je glavna svrha bila živjeti kršćanskim životom“ (1961: 267),¹⁸ ali prema kraju ovog razdoblja „religija ustupa mjesto trgovini, a vjera kreditu“ (Ibid. 315).¹⁹ Prema riječima historičara Edwarda Muira, po jedna Djeвица nalazila se na svakom gradskom čošku još u 14. stoljeću (prema Ruggiero 2015). Na svakom drugom, ubrzo iskrsavaju mjesta trgovine. Desakralizirajuća tendencija se, smatra Lefebvre (1991), širi iz jedne točke, mjesta gdje se obavlja cjelododijšnja trgovina u gradu: gradske pijace i tržnice, koje su od početka usko povezane s vijećnicom. On će napomenuti kako je politički grad velikim naporima priječio trgovinu u svojim granicama, ukazujući na ozbiljnost i značaj ove promjene:

„Mesta određena za razmenu dobara i za trgovinu najpre su jasno obeležena heterotopijskim znacima. Kao i ljudi koji se njima bave i koji ih zauzimaju, ta mesta su pre svega isključena iz političkog grada: karavanseraji, sajmišta, predgrađa itd. Proces integracije pijace i robe (ljudi i stvari) sa gradom traje vekovima i vekovima. (...) Politički grad se opire svom snagom, svom svojom kohezijom; on se oseća ugroženim, zna da mu prete pijaca, roba, trgovci, njihov oblik vlasništva (pokretna imovina, pokretna prema definiciji: novac). Hiljadu činjenica svedoči tome,

---

16. “Together with its territory, the Renaissance town perceived itself as a harmonious whole, as an organic mediation between earth and heaven.”

17. Jedinstvo inače razilazećih duhovnih i svjetovnih vrijednosti izražava se jasno i duhovito frazom, što je navodi Iris Origo u *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini, 1335-1410* (citirano u Miller 2013: 66), kojom je toskanski trgovac Marco Datini običavao započeti svoje računovodstvene knjige: „U ime Boga i Profita“.

18. “In a very definite sense, despite its manifold origins and its ambivalent results, the medieval city in Europe may be described as a collective structure whose main purpose was the living of a Christian life.”

19. “Religion gave way to commerce, faith to credit.”

tako, npr., postojanje pored političke Atine, i trgovačkog grada Pireja, kao i uzalud postavljanje zabrane da se postavlja roba na agori, slobodnom prostoru određenom za političke sastanke. Kad Hristos tera trgovce iz hrama, to je ista zabrana, isti smisao. U Kini i u Japanu trgovci su dugo ostali niža građanska klasa, prognana u “specijalizovanu” četvrt (heterotopiju). Pravo rečeno, samo na evropskom Zapadu, krajem srednjeg veka, roba, pijaca i trgovci provaljuju kao pobjednici u grad.“ (Lefebvre 1974: 18)

Ukoliko je jezgra političkog grada bila forum, mjesto intenzivne društvene i političke aktivnosti (za što je služio i prostor crkvenog trga), sad se urbani život okuplja oko pijace (Lopez 1976). Tako nastaje “trgovački grad”, onaj urbani oblik u kojem dominantnu gradsku funkciju čini trgovačka razmjena (Lefebvre 1974). Nad drugim aspektima urbanog prostora počinje polako dominirati reprezentacija i grad se od 16. stoljeća počinje konceptualizirati – ovo razdoblje proizvest će dotad najveći broj planova i predstava grada iz ptičje perspektive, a putopisi streme ka znanstvenim, geografskim opisima, što Lefebvre (1991) povezuje s općom težnjom ka ekspanziji i oslanjanju na mogućnost precizne mjere i računa. Nova koncepcija vremena i prostora pretpostavlja da se oni mogu precizno izmjeriti, a navika računanja je, primjećuje Burke (2014), u 15. i 16. stoljeću bila izuzetno raširena u ekonomski najrazvijenijim gradovima – u Firenci i Veneciji posebna se pažnja počinje obraćati na statistiku uvoza i izvoza, a dvojno knjigovodstvo postaje raširena praksa.^{20.}

Sve ove promjene materijalno i simbolički znatno restrukturiraju urbani prostor (Lefebvre 1974). Evropski grad u 16. stoljeću nije umnogome vizualno promijenjen, uporedimo li ga s gradom u razdoblju realizacije novog sistemskog urbanog planiranja u 17. stoljeću i dalje (Mumford 1961), ali nekolicina izuzetno ekonomski razvijenih metropola u Italiji čini izuzetak. Venecija, koja je zbog svoje orijentacije ka Istoku zauzela vodeću poziciju među trgovačkim gradovima Italije, pred kraj 16. stoljeća doživjela je najveća urbana restrukturiranja (Tafari 1989). Tu se najranije primjećuje raščlanjivanje grada po funkcionalnim zonama, dijelom objašnjivo potrebom za izdvajanjem zasebnog industrijskog područja.^{21.} Jedan dio te restrukturacije bio je

---

20. Burke podsjeća i na činjenicu da se ova tendencija zrcali u umjetnosti već u 15. stoljeću. Ono što nazivamo renesansom u slikarstvu odnosi se, najprije, na odražavanje nove, perspektivističke koncepcije prostora. Nakon kozmološkog i simboličkog prostora, tvrdi Lefebvre, u renesansnom razdoblju razvijenih gradova Toskane, javlja se ono što bismo mogli nazvati “perspektivističkim prostorom” (Lefebvre 2009: 231), a njega izumljuje najprije slikar.

21. Ovo ima veze i sa specifičnim prirodnim geografskim odlikama grada – mnoštvo otočića oko gradske jezgre, odvojenih vodenim kanalima, pogoduje razvoju tendencije ka prostornoj segregaciji s obzirom na funkcije (Mumford 1961). Mumford tvrdi da su Venecijanci već izumili “novi tip grada” (Ibid. 323), osmišljen prema principima racionalnog planiranja što će svoj vrhunac doseći u 20. stoljeću.

usmjeren na revitalizaciju ekonomije, ali Crkva će, s druge strane, provoditi vlastiti projekat duhovne urbane revitalizacije, čije se posljedice najjasnije mogu ispratiti u Rimu i koje ćemo razmatrati u narednoj cjelini teksta kao dio praksi što pripadaju težnji da se prividno priječi razvoj novog poretka.

Nadmetanje duhovnog i svjetovnog odvija se istodobno s klasnim nadmetanjem između zemljoposjedničke aristokracije i trgovačke buržoazije (Lefebvre 1991). Do pojave nove klase trgovaca i bankara u pitanjima gradskog upravljanja s Crkvom su se nadmetale vojna služba i zemljoposjedničko plemstvo (Ruggiero 2015). Njihovo prisustvo, napominje Ruggiero, izazvalo je nasilne sukobe i mnoštvo kriza (Ibid. 76), nakon kojih su uvijek iskršavali očvrnuti, dok naposljetku nisu legalno zauzeli poziciju dominantne političke i društvene klase (Ibid. 82). Italija se brzo urbanizira i gradovi s rastućim brojem stanovništva postaju ekonomska žarišta; najisplativija djelatnost postaje trgovina novcem, a već od 14. stoljeća ona dominira evropskim banкарstvom (Burke 2014).

U prethodno navodenom ulomku Lefebvre ukazuje na netrpeljivost koju društvo pokazuje prema trgovcima. Razlog za to bio je, dijelom, kruti red srednjovjekovlja, u koji se društveno pokretljivi subjekt nije mogao uklopiti.²² Kako sažima de Lamar, „plemstvo ih je mrzilo, svećenici im nisu vjerovali, a seljaci su im zavidjeli“ (1992: 11).²³ Netrpeljivost ipak nije bila uzrokovana tek činjenicom da su trgovci akumulirali profit nauštrb malih proizvođača, ili da su prenebregnuli pobožni ideal odricanja i siromaštva, ili da je njihovo prisustvo mijenjalo urbano tkanje.²⁴ Uz povoj novog tipa organizacije u vidu trgovačkih cehova, trgovačke obitelji počele su stjecati značajnu političku moć i nova klasa svugdje se pojavljivala u ulozi vladajućeg elementa (de Lamar 1992), odnosno ušla je u krug nadmetanja do tada rezerviran za Crkvu i plemstvo.

Čak iako se Crkva prihvaća kao jedan od elemenata što se najsnažnije opirao “prirodnoj” ekspanziji finansijskog kapitalizma (de Lamar 1992), nepobitan je kontinuirani prosperitet nove klase usprkos zvanično iskazanom negodovanju, što je po-

22. Von Martin (1944) insistira na nekompatibilnosti kapitalističkog načina proizvodnje sa srednjovjekovnom hijerarhijom u kojoj je svaka stvar, intelektualna ili ekonomska, imala svoje mjesto, s redom čijem idealu je odgovarala statičnost. Kapitalistička ekonomija, nasuprot tomu, izraz je volje za neprestanim napretkom.

23. ”The merchants did not fit well into the accepted niches of medieval society; they were despised by nobles, distrusted by priests, and envied by the peasants.”

24. Kao što napominje de Lamar (1992), samo koncentrirano bogatstvo, a ne opće blagostanje, moglo je izgraditi renesansne palače. Trgovci su u 15. i 16. stoljeću naručivali izgradnju zdanja koja su se po svojoj veličini, vrsnoći izrade i položaju u gradu mogla porediti s onima što su ih naručivali Crkva i plemstvo. Čuvena Brunelleschijeva Ospedale degli Innocenti (1445) u Firenci bila je narudžba ceha trgovaca svilom. Palače Medicijevih i drugih obitelji trgovaca i bankara, mnoštvo manjih gradskih kuća i druga zdanja nicala su tijekom ovog perioda u Firenci i Veneciji u značajnom broju.

sljedica proste činjenice da je u novom ekonomskom sustavu opstanak tog elementa bio ovisan upravo o trgovcima, bankarima i mjenjačima novca. To se osobito dobro primjećuje na primjeru ambivalentnog stava Crkve prema novoj klasi i novom poretku.

4. ULOGA CRKVE U KRETNJAMA PRIJEČENJA I POTICAJA NASTUPA APSTRAKTNOG PROSTORA

Djelatna moć Crkvene institucije u svakidašnjici renesansnog grada umanjena je srazmjerno opadanju moći srednjovjekovne vladajuće klase, a porast moći buržoazije velikim dijelom je izazvao oboje. Prostor trgovačke klase djeluje potiskujući, „prinudujući ih na ustupke“ (Lefebvre 1974: 20). U nastojanju da održi materijalni status iz srednjovjekovne epohe, imala je „ostvariti bliske odnose“ s novom ekonomskom klasom, čime je „indirektno morala potpomoći razaranje starog društvenog i ekonomskog poretka i tolerirati novu ekonomsku etiku“ (Von Martin 1944: 88).²⁵ Ne samo da je Sveta Stolica koristila usluge bankara, poput ubiranja poreza, za svoje financijske transakcije u drugim gradovima (Sée 2004), već su kapital u tom razdoblju uspijevali akumulirati upravo oni koji su svoje usluge nudili Crkvi i drugim velikim zemljoposjednicima (Ibid. 26). Čak i franjevački red uviđao je kako pitanje smještaja i opskrbe velikog broja fratara više nije moglo biti riješeno izvan suradnje s novom klasom, koja je uz to financirala izgradnju zdanja – poput Santa Croce, glavne franjevačke crkve u Firenci – koja su potvrđivala njihovo prisustvo u gradovima (Miller 2013).

Kako to sažima Mumford, „njezin vlastiti svjetovni primjer ne bi ukorio one koji su tražili sve veće bogatstvo na tržnici“ (1961: 318).²⁶ Zname ličnosti ovog razdoblja neće u svojim tekstovima štedjeti svećenstvo – Alberti (prva polovina 15. st.) je smatrao da su svećenici, „kao što svatko zna“, najpohlepniji od svih ljudi (prema Von Martin 1944: 79), a Machiavelli (vjerojatno početak 16. st.) da su za korupciju naroda odgovorni upravo Crkva i njezini predstavnici, koji „nude najgori primjer“ (prema Burckhardt 1990: 272). Von Martin eksplicitno tvrdi da je Crkva pravovremeno prepoznala nužnost akumulacije novca za održavanje svoje „centralizirane administrativne mašinerije“, a da ovu potrebu za novcem izvršno zadovoljavaju kapitalističke financije dostupne u

---

25. “As the Church had to rely upon the new economic upper class to keep its organization functioning, it was forced to come to terms and even enter into close relations with it. Thus, indirectly it had to assist the destruction of the old social and economic order and tolerate the new economic ethics.”

26. “No matter how many individual saints she might continue to bring forth, her own worldly example was not such as to chasten those who sought for wealth in ever larger quantities in the market place, for power on the battlefield, or for loot and treasure in a conquered city.”

ovom periodu (1944: 78). On smatra da su crkvene institucije postale *osnovni* pokretači renesansnog financijskog kapitalizma, budući da je ovo bio jedini način da održes voju materijalnu moć, koja je tijekom renesanse bila daleko od opadanja (Ibid.).

Istodobno, Crkva je morala održati izvjestan stupanj simboličke moći u urbanom prostoru, a diskurs kojim ju je osiguravala bio je usmjeren protiv novog poretka. Suštinski zadatak protureformacije ili katoličke obnove bio je osuditi protestantsku dogmu i u istom mahu osloviti (mada ne iskorijeniti) unutarnje probleme Crkve, među kojima su demoralizacija i pohlepa za novcem svećenstva, koje je zlorabilo indulgencije, bili jedna od glavnih meta. Tako se Crkva predstavila javnosti kao zaštitnik od hereze i moralizirajući element, brana ispred nadolazeće izopačenosti što ju donose trgovci i burza. U trenutku nastupanja Tridentskog sabora već je, prepoznaje Mumford (1961), bilo prekasno zaustaviti raščinjavanje srednjovjekovne urbane cjeline – zbog toga se vjerojatno naginjalo ka praksama koje su imale simbolički snažno označiti dijelove grada na kojima bi zajedno s religioznom arhitekturom izrastao i simbolički prostor, makar omeđen prostorom i vremenom apstrakcije i kalkulacije. S druge strane, moguće je prepoznati mnoštvo praksi koje su bile nužna pratnja ovoj prvoj vrsti, a podrazumijevaju simboličko čišćenje grada, nužno zbog njegove navodne demoralizacije, čiji uzrok su uvijek upravo trgovci, bankari i mjenjači novca.

Kako bi se zaštitila percepcija Crkve kao utemeljitelja urbanog života, ističu se legende o nastanku gradova, čije su centralne figure bili likovi svetaca, osobito onaj Blažene Djevice. Znamenito, takav je slučaj bio u Sieni, čiji osnutak je na mnogim umjetničkim djelima tijekom poznog srednjeg vijeka povezan s Djevicom, koja zauzima poziciju zaštitnika i suvladara grada (Miller 2013). Mitologija Venecije smješta utemeljenje grada na datum Blagovijesti i kao Siena, grad ima posebnu zaštitu Djevice (Ibid. 78). Nadalje, Tafuri (1989) podsjeća na legendu o Kristovom ukazanju i uputi za pronalazak mjesta izgradnje crkve San Salvatore u Veneciji, kao i zapis iz 1506. godine, neposredno prije početka rekonstrukcije, koji ju potvrđuje kao *centar* što ga je odredio Krist, čija volja i naredba „oduvijek upravljaju gradom“ (prema Tafuri 1989: 20). Rekonstrukcija je, smatra on, tako potvrđivala Kristovu moć, a time i moć Crkve, da odredi i zauzme simboličku jezgru grada (Ibid. 21). Dovoljno je razloga da se vjeruje, tvrdi Tafuri, kako je ovo bio obred ponovnog utemeljenja (Ibid. 22) usljed kojega bi, Lefebvrevim terminima, trebalo biti uspostavljeno utočište simboličkog apsolutnog prostora. San Salvatore bio je jedan od najvećih crkvenih prostora izgrađenih tijekom renesanse u Veneciji – Tafuri će zaključiti kako je njegova rekonstrukcija bila jedan u nizu zahvata osmišljenih u okviru specifičnog „političkog i ekonomskog projekta“ (Ibid. 25), čiji se cilj ovdje može prilično jasno nazrijeti.

Drugi motiv crkvene simboličke opozicije bio je pročišćenje. Burckhardt (1990) spominje ceremonije čiji cilj je bilo čišćenje grada od poroka koje donosi luksuz – na drvene skele skupile bi se karte, kocke i slični predmeti za igre na sreću, na vrhu bi se postavila figura đavola i sve bi bilo zapaljeno. Demoralizacija velikih gradova, osobito Rima, bila je velika tema protestantske reforme, ali i katoličkog privida borbe protiv unutarnje korupcije. Prerasle financijske potrebe Rima igrale su veliku ulogu u sjedinjenju papinstva i nove ekonomske klase (Von Martin 1944), pa je jasno zašto su i crkveni naponi bili usmjereni ka njegovu simboličkom pročišćenju. Rim je smatran, navodi Burke, „trgovinom religije“ i „velikim biznisom“ kojim su upravljali papški bankari (Ibid. 236).

Zanimljivo je istraživanje Katherine W. Rinne u kojem se, upravo u kontekstu težnje ka „pročišćenju“, razmatra intenziviranje zahvata na popravkama i širenju vodovodne infrastrukture u Rimu protureformacije, osobito prethodeći Crkvenom jubileju 1575. godine. Kako bi grad ponudio uzor pobožnosti hodočasnicima, morao se posvetiti i pročistiti – ovo je podrazumijevalo mnoštvo zabrana koje su se odnosile na grupe smatrane „okaljanim“, a među kojima su se našli Jevreji i prosjaci, te mjesta poznata po djelatnosti prosjaka ili kockara (Rinne 2019). Plan je, nadalje, podrazumijevao obnovu starovjekovne vodovodne infrastrukture koja je, prema Rinne, bila glavno sredstvo urbane reformacije, začetak racionalnog okvira za urbano planiranje novovjekovnog Rima (radi zaštite nove strukture, ulice su proširene, popločane i ispravljene) i centralni događaj njegova ponovnog uspostavljanja u ulozi centra kršćanskog svijeta (Ibid. 223).

Vratimo se, napokon, činjenici proliferacije motiva izгона ili čišćenja Hrama i počnimo od značaja koji je ovaj događaj imao za Crkvu u starom vijeku, a koji direktno zrcali strepnje što ih prepoznamo u 16. stoljeću. Ched Myers (1988) se u svom političkom čitanju Markova evanđelja bavi pitanjem Kristove ljutnje u priči o izgonu trgovaca. Krist, napominje autor, nije mogao biti iznenađen samom činjenicom trgovine u hramskom dvorištu, budući da je ona bila uobičajen dio svakog starovjekovnog kulta. Svakodnevne potrebe Hrama okupljale su, između ostalog, mjenjače novca i trgovce žrtvenim životinjama, čije stolove Krist u bijesu prevrće i koje istjeruje bičem. Myers vidi izgon trgovaca kao prvu etapu napada na sam položaj Hrama u političkom i ekonomskom životu grada. Jeruzalemski Hram bio je „u svom temelju ekonomska institucija“ što je upravljala komercijalnim djelatnostima u gradu (Ibid. 300). Prema Myersu, dva su uzroka Kristova bijesa u evanđeoskim pričama. Na osnovnom nivou, Krist napada Hram zbog iskorištavanja siromašnih – žrtveni golubovi, kao jedina hramska roba što ju siromašni vjernici mogu priuštiti, predstavljaju

zapravo plaćenu žrtvu, od koje trgovci profitiraju, koju moraju platiti kako bi nadoknadili štetu vlastitog “nečistog” prisustva (Ibid. 301). S druge strane, Myers smatra da ono što uznemiruje Krista nije sam čin trgovine, već to što se u aktivnosti mjenjača novca prepoznaje tendencija ka sjedinjenju vladajuće klase s trgovačkim djelatnostima u Hramu (Ibid.).

Na jednak način, Crkva u renesansi prepoznaje da je nužno održati privid autonomije u odnosu na nastupajuće promjene, jer ih zbog temelja kršćanske vjere, čija vrijednost se ističe nakon Tridentskog sabora (a koje dijelom izražava upravo Kristov bijes u priči o izgonu trgovaca iz Hrama), ne smije prestati zvanično osuđivati kao ono od čega je potrebno očistiti se i što je potrebno prognati. S jedne strane, ona bez ograničenja surađuje s novom ekonomskom klasom jer joj to pomaže održati materijalnu moć. S druge strane, njezinoj simboličkoj moći, koja se uspostavlja najprije kroz proizvodnju simboličkog prostora, prijeto činjenica da novi poredak proizvodi vlastiti prostor, koji direktno restrukturira simboličku i materijalnu datost grada. Kroz obredne radnje koje prizivaju postanak grada povezan s najznačajnijim figurama kršćanskog svijeta, ali i kroz prakse protjerivanja i pročišćenja od “nečistih” elemenata, čemu pripada i novi interes za temu izгона, ona se pokazuje – ne bivajući to istinski, u cijelosti – kao element priječenja napretka novog poretka i njegova prostora.

5. ZAKLJUČAK

Promatrajući značajan porast broja likovnih obrada motiva izгона trgovaca iz Hrama u 16. i 17. stoljeću kao pojavu širih razmjera, povezanu s procesom integracije trgovačke funkcije i renesansnog urbanog oblika, te suprotnim kretanjima koja ga sačinjavaju – materijalnim poticajem s jedne i simboličkom zaprekom s druge strane – moguće je smjestiti veliki broj umjetničkih djela u jedan značajan i složen kontekst. Na taj način izbjegavaju se neka prethodno učinjena pojednostavljenja i ova se pojava povezuje s temeljitije istraženom prirodom još jednog aspekta protureformacije, odnosno katoličke obnove. Kako se na tragu Burkeove i Lefebvreove pozicije nastojalo pokazati, nije nužno značajno otkriti jedinstven uzročni korijen i tako na jednostavan način (ali ne vrlo poticajan za dalja istraživanja) objasniti ovu pojavu. Lefebvreova usputna opaska nas radije upućuje ka razmatranju drugih uvjeta svakidašnjice koji se s njom mogu povezati, mada ne uzročno-posljedično, već u horizontalnom odnosu. Njegova urbana sociologija sve društvene pojave razmatra s obzirom na prostor koji se proizvodi u međusobno oplodujućem odnosu s njima. Tako je i ovaj rad nastojao promotriti povezanost ove pojave i djelovanja snažnih pokreta poticaja i zapreke što

ih sa sobom nosi neminovni prelazak ka apstraktnom prostoru, čija se kritična točka smješta u isto razdoblje.

Ta veza ukazala je na činjenicu da kao “pozadina” proliferacije datog motiva (pa i njegova pretpostavljenog simbolizma i namjene u okviru poslijetridentskih diskursa) stoji ne samo jedinstven odnos sila koje učestvuju u proizvodnjama urbanog prostora u renesansi, nego i specifična uloga koju u tom procesu igra Crkva i način na koji su prividne kontradikcije – između praktičnog djelovanja i zvaničnog stava izraženog različitim simboličkim praksama – zapravo izraz jedinstvene težnje da se istodobno sačuva materijalna i simbolička moć u novom poretku. Moglo bi se reći kako se tijekom 16. i 17. stoljeća u životu urbanih oblika ponovo ističu motivi “izгона” i “čišćenja”, ali i “postanka” i “utemeljenja” i da su svi oni na vlastiti način usko povezani s osjećanjem prijetnje i potrebom odbrane od nastupanja apstraktnog prostora reprezentacije, što ulazi na gradska vrata zajedno s novom ekonomskom klasom, cjelogođišnjom trgovinom, burzom, računom i racionalnim planiranjem.

LITERATURA

1. Brown, Jonathan, Richard G. Mann (1990), *Spanish Paintings of the Fifteenth Through Nineteenth Centuries*, National Gallery of Art, Cambridge University Press, Washington, Cambridge
2. Burckhardt, Jacob (1990), *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Penguin Books, London, England, New York, NY, USA
3. Burke, Marcus (2019), “Spanish Painters in the Forefront of the Tridentine Reform”, u: Jesse M. Locker (ur.), *Art and Reform in the Late Renaissance: After Trent*, Routledge, New York, London, 47-72.
4. Burke, Peter (2014), *The Italian Renaissance: Culture and Society in Italy*, Polity Press, Cambridge
5. Casper, Andrew R. (2014), *Art and Religious Image in El Greco's Italy*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania
6. Cvetnić, Sanja (2007), *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*, FF-press - Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet, Zagreb
7. Jordan, William B. (1982), “Catalogue of the Exhibition”, u: Jonathan Brown (ur.), *El Greco of Toledo*, Little, Brown & Company, Boston, 225-264.
8. de Lamar, Jensen (1992), *Renaissance Europe: Age of Recovery and Reconciliation*, D.C. Heath & Company, Lexington, Mass

9. Lefebvre, Henri (1974), *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd
10. Lefebvre, Henri (1987), "An Interview with Henri Lefebvre", Gallia Burgel et al. (int.), *Environment and Planning D: Society and Space*, 5, 27–38.
11. Lefebvre, Henri (1991), *The Production of Space*, Blackwell, Oxford
12. Lefebvre, Henri, Neil Brenner; Stuart Elden (ur.) (2009), *State, Space, World: Selected Essays*, University of Minnesota Press, Minneapolis
13. Locker, Jesse M. (ur.) (2019), *Art and Reform in the Late Renaissance: After Trent*, Routledge, New York, London
14. Lopez, Robert S. (1976), *The Commercial Revolution of the Middle Ages: 950-1350*, Cambridge University Press, New York
15. von Martin, Alfred (1944), *Sociology of the Renaissance*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Company Ltd., London
16. Miller, Julia (2013), "Religion, Politics, and Art in Late Medieval and Renaissance Italy", u: Bohn, Babette; James M Saslow (ur.), *A Companion to Renaissance and Baroque Art*, Wiley-Blackwell, Chichester, West Sussex, 65-85.
17. Mumford, Lewis (1961), *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York
18. Myers, Ched (1988), *Binding the Strong Man: A Political Reading of Mark's Story of Jesus*, Orbis Books, New York
20. Réau, Louis (1957), *Iconographie de l'art chrétien, tome second: Iconographie de la Bible, II Nouveau testament*, Presses Universitaires de France, Paris
21. Rinne, Katherine W. (2019), "Water in Counter-Reformation Rome", u: Jesse M. Locker (ur.), *Art and Reform in the Late Renaissance: After Trent*, 222-240, Routledge, New York, London
22. Ruggiero, Guido (2015), *The Renaissance in Italy: A Social and Cultural History of the Rinascimento*, Cambridge University Press, New York
23. Schroeder, Henry Joseph (1960), *Canons and Decrees of the Council of Trent: Original Text with English Translation*, B. Herder Book Company, London
24. Sée, Henri (2004), *Modern Capitalism: Its Origin and Evolution*, Batoche Books, Kitchener
25. Tafuri, Manfredo (1989), *Venice and the Renaissance*, The MIT Press, Cambridge, Mass, London
26. Wethey, Harold E. (1962), *El Greco and His School*, Princeton, Princeton University Press

PROLIFERATION OF THE SUBJECT OF CHRIST CLEANSING THE TEMPLE IN 16TH-CENTURY PAINTING: THE URBAN-SOCIOLOGICAL CONTEXT

Summary:

This paper aims to provide the urban-sociological context for the significant proliferation of the topic of Christ Cleansing the Temple in 16th-century painting. Widely accepted interpretations of this phenomenon consider it exclusively in the context of the Counter-Reformation, i.e. the Catholic Revival, considering the topic to be a symbol of the rejection of Protestant dogma or, otherwise, the Church's struggle against the demoralization of its clerics. The Counter-Reformation context is indisputably significant. However, certain socioeconomic processes that mark the 16th century, such as the development of protocapitalism in Italy, i.e. the establishment of year-round trade in the city and the emergence of a new, politically and economically dominant class of merchants and bankers, also emerge as an aspect worth examining. French sociologist Henri Lefebvre considered the 16th century to be a turning point in the development of urban forms and pointed out the connection between this biblical story and the disdain for the restructuring of the city which was due to those changes. Owing to his theses on the production of space, we will observe a dual involvement of the Church in the motions of inhibition and initiation of processes which, by producing a new type of space, disrupt the balance that ensured its material and symbolic power.

Keywords: 16th century; painting; the Renaissance; Christ Cleansing the Temple; urban sociology

Adresa autorice
Author's address

Džana Mehmedović
samostalna istraživačica, Sarajevo
mehmedovicdzana@gmail.com

